

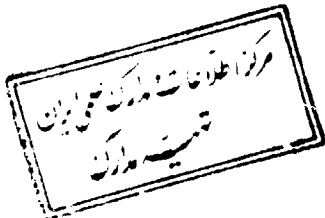
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۲۶۷۹۵

دانشگاه فردوسی مشهد
معاونت تحصیلات تکمیلی

۳۳۸ / ۲ / ۲۰

علماء و اندیشه‌های سیاسی ایشان

در عصر صفوی

به راهنمایی استاد محترم دکتر ابوالفضل نبی
به مشاورت استاد محترم دکتر احسان اشراقی

نگارش:

رفعت خواه‌یار

۲۴۷۹۵

۱۷۳۱/۲

فهرست مطالب :

<u>صفحه :</u>	<u>عنوان :</u>
یک	پیشگفتار
۱	مقدمه
۴	بررسی منابع و مآخذ
۸	فصل یک - نظری به پیشینه و زمینه استقرار دولت شیعی صفوی
۱۳	فصل دوم - نقش مذهب تشیع در تشکیل دولت صفویه
۱۹	فصل سوم - عناصر طریقت، شریعت و سلطنت و ارتباط آنها با حکومت صفوی
۲۷	فصل چهارم - سیاست مذهبی شاه اسماعیل و شاه طهماسب
۶۷	فصل پنجم - اوضاع مذهبی ایران از مرگ شاه طهماسب تا شاه عباس اول
۷۳	فصل ششم - شاه عباس اول و اندیشه‌گران مذهبی این دوره
۸۲	فصل هفتم - مذهب و اندیشه‌گران مذهبی در دوره جانشینان شاه عباس تا سقوط
اصفهان	
۹۹	فصل هشتم - دولت صفوی در برخورد با اندیشه‌های فلسفی و صوفیانه
۱۱۲	حاصل سخن
۱۱۴	کتابنامه

پیشگفتار:

عصر صفوی با رسمیت یافتن مذهب تشیع اثنی عشری و یکپارچه شدن هویت ملی و سیاسی سرزمین ایران در تاریخ این سرزمین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، پژوهشگرانی نیز که به بررسی این مقطع از تاریخ ایران پرداخته‌اند نقش مذهب تشیع و اثرات و نتایج آن سخن گفته‌اند، اما آنچه که در واقع در دوره صفویه تشیع را در بستر خاصی هدایت کرد، نظریه پردازان این مذهب و به عبارتی عالمان مذهبی شیعه بودند که با ابراز نظرات فقهی و دیدگاه‌های سیاسی خود، نقش عمده‌ای را در تعیین خط مشی سیاسی حاکمیت صفوی، ایفا نمودند.

اما تاکنون پیرامون نقش سیاسی علما در دولت صفوی پژوهش

ویژه‌ای انجام نشده است.

در این رساله بر آن بوده ایم تا به بررسی اندیشه‌های سیاسی علما
و مواضع ایشان نسبت به حکومت صفوی و برخورد آراء و نظرات فقهی و سیاسی
با حکومت و نیز با یکدیگر بپردازیم .

از آنجا که پژوهش جامع و کامل در این زمینه مستلزم بررسی تمام
کتب و رسالاتی است که علمای این عصر در مسائل مختلف مذهبی ، سیاسی و
اجتماعی تالیف نموده اند و نیز تعداد این آثار را نقد رزیا دو متعدد است
که گاه تنها تالیفات یکی از ایشان به دهها کتاب و رساله و یا مانند ملامحسن
فیض به دو بیست اثر می رسد ، و از آنجا که جز تعدادی انگشت شمارا از این
آثار چاپ نشده است ، لذا نگارنده مدعی نیست که تحقیقی همه جا نبه و کامل
در این زمینه انجام داده است بلکه تنها در حد توان خود و با توجه به فرصت
محدودی که در اختیار بوده به این امر پرداخته ام . بدیهی است هرگونه
سهو و خطایی در این تحقیق از اینجانب می باشد .

در گردآوری این مطالب از کمکهای اساتید بزرگوار و برخوردار
بوده ام که لازم می دانم سپاس خود را نسبت به ایشان ابراز دارم .

از استاد محترم دکتر ابوالفضل نبی برای راهنمایی‌های مفید
و ارزنده‌ایشان بسیار سپاسگزارم. و از دکتر احسان اشراقی برای
راهنمایی‌های سودمند و مساعدت‌های بیدریغ، کمال تشکر را دارم.
و به جاست یادکنم ز شاگردان، مرحوم دکتر کاظم خواجویان که در
ابتدا با اظهار نظرهای با ارزش اینجانب را راهنمایی نمودند.
همچنین از کارمندان کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران
خصوصاً آقای رئیسی، و کارمندان تالار رشیدالدین فضل‌الله کتابخانه
مرکزی دانشگاه تهران به خاطر همکاری صمیمانه‌ایشان تشکر می‌نمایم.

رفعت خواه بسیار

مقدمه :

تشکیل دولت صفوی در اوایل قرن دهم هجری ، از حوادث مهم تاریخ ایران است .
با ظهور این دولت ، ایران بعد از قرن‌ها هویت ملی و سیاسی خود را با زیافت و این هویت
که بر محور ، مذهبی و احدت‌کویین یافت ، مسائل چندی را در پی داشت .
شاه اسماعیل پس از تشکیل دولت صفوی در ۹۰۷ هجری قمری با اعلام تشیع اثنی عشری
به عنوان مذهب رسمی ، از یکسویا دور قیوب نیرومند در شرق و غرب ایران یعنی از بکسان و
عثمانیان مواجه و از سوی دیگر ، ناگزیر بود دولت خود را با موازین مذهب شیعه اثنی عشری
هماهنگ و متناسب ساخته ، جامعه تحت فرمان خود را با نظم تازه مذهبی و سیاسی منطبق نماید .
و چنین اقدامی مستلزم یک مبارزه بی‌امان با دو قدرت همسایه - که هر دو از مذهب تسنن
طرفداری می‌کردند - و معاندین و مخالفین داخلی بود .
پادشاه صفوی پس از آنکه قدرت حکومتی محلی ایران ، به تشکیل یک حکومت
مرکزی توفیق یافت و در جنگ با دولت اوزبک در سال ۹۱۶ قمری حاکمیت آنها را بر خراسان
از میان برداشت و در راستای استقرار سیاست داخلی در درجه اول کوشید ، با استفاده از
روحانیت تشیع در داخل و خارج کشور و ترغیب آنها به تقویت و تبلیغ مذهب و تدوین کتب و
رسائل شیعی ، زمینه استحکام بنیان مذهبی را فراهم سازد .
سیاست طرفداری از اهل تسنن و سخت‌گیری نسبت به علمای شیعه در ادوار قبیل از

حکومت صفویان موجب اختفا و پراکنندگی علمای شیعه در داخل و خارج ایران شده بود و مراکز
چون جبل عامل و شامات و عراق و بحرین محل تجمع فقهای طراز اول شیعه بود، و این امر
دولت نوبنیاد صفوی را ملزم می ساخت تا ضمن حمایت و تقویت علمای داخل کشور، زمینه
دعوت از علمای خارج از کشور را نیز فراهم سازد. تشکیل دولت نیرومند شیعی صفوی پایگاه
و پناهی مستحکمی بود که موجبات مهاجرت علمای شیعه خارج از قلمرو این دولت را فراهم
می ساخت.

ورود علمای تشیع به ایران و تجمع آنها در مرکز قدرت صفوی و برخورد آنها با روحانیت
داخل مملکت، مسائل جدیدی را در قلمرو اندیشه های سیاسی و مذهبی پدیدار می ساخت و این
روند تاریخی که سیاست مذهبی دولت صفوی را بوجود آورد حاوی برخی از نظرات و تفکرات
سیاسی و اجتماعی در محدوده مذهب و حکومت و زمینه ساز اندیشه های سیاسی تازه ای گردید.
شیعه که در طول تاریخ خود همواره با دستگامهای حاکمان اهل سنت به مبارزه پرداخته
بود، گهگاه در عرصه دولت و سیاست در تاریخ ایران چهره خود را آشکار ساخته بود، دولت
آل بویه شیعی مذهب بود و دولت سربداران و سادات مرعشی نزدیک به یک قرن بر محدوده ای از
ایران حکومت کردند، اما هیچکدام نتوانستند مذهب تشیع را به صورت یک مذهب رسمی و
فراگیر استقرار بخشند و تنها دولت صفویه بود که به این جریان تاریخی جامه عمل پوشاند.
وبا ظهور صفویه و اعلام رسمیت تشیع بود که دولت و جامعه ای بر اساس یک سیاست مذهبی پدیدار
شد و در چنین زمینه مساعی بود که برخورد آراء و عقاید مذهبی که مدت ها بحالت تعطیل درآمده
بود چهره نمود.

در این رساله کوشش گردیده است ضمن بررسی اجمالی روند تشیع در ایران به نقش
علماء درجا مع صفوی و میزان تاثیرگذاری آنها در حکومت و اختلاف آراء و اندیشه‌های آنان
در زمینه مذهب و سیاست سخن به میان آمده و به تفکراتی که آمیزه‌ای از مذهب و فلسفه و عرفان
بوده است، اشاراتی گذرا انجام گیرد و به نقش و برخورد حاکمیت صفوی با امور مذهبی اشاراتی
شود. از آنجا که تاکنون تحقیق جامعی که وافی به مقصود باشد در زمینه اندیشه‌وران مذهبی
دوران صفویه انجام نگرفته است، شاید این تلاش ناچیز در فراهم آوردن مطالبی چند مقدمه‌ای
باشد بر مسئله‌ای دشوار که باید در آینده با مطالعه همه‌مآخذ و منابع ایرانی و غیر ایرانی
انجام پذیرد.

بررسی منابع و مأخذ:

منابع و مأخذ این رساله بسیارند که از آن جمله اند منابع و مأخذ زیر با ن عربی و فارسی اما آنچه که از آن میان تعدادی از آنها مورد استفاده اینجا نب در تنظیم این رساله قرار گرفته است:

کتاب صفوه الصفا اثر درویش توکلی یا ابن بززا جمله کتبی است که ما را به افکار و اندیشه سردودمان صفویه از جهت مذهبی و عرفانی و نیز اصل و نسب سلسله صفویه رهنمون می گردد این کتاب در حدود سال ۷۵۹ تالیف گردید و شرح احوال و کرامات شیخ صفی الدین الحسق اردبیلی است.

در همین زمینه کتاب سلسله النسب شیخ ابدال زاهدی که در اواخر عهد صفویان نگاشته شده شرح مختصرا حوال و زندگانی اعیان صفی الدین را تا شاه اسماعیل مشخص می سازد. از میان تواریخ دوران صفوی که اشاراتی درباره موضوع مورد بحث در آنها آمده میتوان به کتب زیر اشاره کرد:

کتاب حبیب السیر فی اخبار بشارت لیف غیاث الدین بنهما مالدین محمد حسین سی معروف به خواندمیر که تاریخی است عمومی ولی در مورد پیدایش دوره صفوی و حوادث دوران شاه اسماعیل سخن به میان آمده است.

احسن التواریخ حسن روملو که به تفصیل از آغاز دولت صفویان تا پایان دوران شاه طهماسب یکم به بحث پرداخته است.

کتاب تاریخ جهان آراء قاضی احمد غفاری و لب التواریخ یحیی بن عبداللطیف

قزوینی که هر دو منابع اولیه دوران صفویه محسوب می شوند .

تذکره شاه طهماسب به قلم شاه طهماسب متضمن یادداشت‌هایی است از دوران این

پادشاه که با وجود اختما رحاوی نکات مهمی است .

کتاب تکه‌ها را شرحی بیگ‌نویدی در زمان شاه طهماسب نگاشته شده و بد خترا و

پریخان خانم تقدیم شده است .

خلاصه التواریخ تالیف قاضی احمد قاضی که تاریخ دوران صفویه را از ابتدا تا نخستین

سالهای سلطنت شاه عباس اول به رشته تحریر درآورده و حاوی نکات مهمی در زندگینامه و

افکار علماء دوران صفوی تا اوایل قرن یازدهم هجری است .

کتاب عالم‌آرای عباسی تالیف اسکندر بیگ منشی از جمله کتبی است که در آن در فصولی

جداگانه ضمن آوردن اسامی ارکان دولت صفوی از علماء و فقهای آن دوران نیز سخن بمیان

آورده و حاوی مطالب ارزنده‌ای در این باب محسوب می شود .

درباره کتب و آثار دوران اولیه دولت صفوی بویژه شاه اسماعیل اول چند کتاب تحت

عنوان عالم‌آرای شاه اسماعیل و عالم‌آرای صفوی و جهان‌نگاشی خاقان موجود است که همه آنها

بطرز افسانه‌آمیز زندگی و جنگها و وضع و احوال دوران بنیان‌گذار سلسله صفوی

یا کرده‌اند و گرچه مولفین این کتابها ناشناخته‌اند ولی مطالب آنها شامل آگاهی‌های مفیدی

از دوران اولیه صفویه است . درباره دوران شاه اسماعیل و حوادث قبل از وی کتاب عالم‌آرای

امینی تالیف روزبهان خنجی کتاب مفیدی است که گرچه مولف آن اهل تسنن بوده و با صفویان

به مخالفت برخاسته است ، لکن کتابش از نکات مهم تاریخی زمان خالی نیست .

کتاب نقا و هالائا رفی ذکرا لایا رتالیف محمود بن هدا بیت الله نطنزی کتاب مهمی

است که علاوه بر اطلاعاتی دربارهٔ سیاست مذهبی شاه طهما سب و شاه اسماعیل دوم بویوسف

شاه عباس اول ، فصلی مهم نیز دربارهٔ نقطویان و عقاید مذهبی و فلسفی آنها آمده است .

کتابهایی همچون ذیل عالم آرای عباسی و تاریخ سلطانی تالیف محمد حسین استر

آبادی مورخ دوران شاه صفی و روزنامه جلال منجم زدی و خلاصه السیر خواجلی اصفهان ، و فواید

الصفویه اثر ابوالحسن قزوینی و عباس نامه از وحید قزوینی تذکره نصرآبادی ، تذکره الملوک

و دستور الملوک نیز مورد استفاده قرار گرفته است .

از میان منابع ، سفرنامه ها و خاطرات سیاحانی که در دوران صفویه به ایران آمده اند

جای خاصی دارد . این سیاحان اگرچه با امور مذهبی ایران آشنایی چندانی نداشته اند ولی

توصیفی که از اوضاع و احوال اجتماعی ایران عصر صفوی کرده اند به بخش مهمی از این تحقیق

کمک کرده است . از میان این سفرنامه ها و خاطرات مسافران سیاحان و نیز همچون دالسانداری

بازرگان و نیز و دیگران که توسط منوچهرامیری ترجمه شده است ، سفرنامه شوالیدش اردن

که با یاد آنرا مهمترین سفرنامه های عصر صفوی دانست در چند جلد نوشته شده و مطالب سودمندی

در آن وجود دارد . سفرنامه پیترو دل آواله و انگلبرت کمپفروسا نسون کشیش فرانسوی و کروسینسکی

و سفرنامه آدام ولنار یوس که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است .

از میان کتب و آثار دیگری که منحصرا " مربوط به مباحث مذهبی است ، آثار ذیل را میتوان

برشمرد :

ریاض العلماء و حیا فی الفضلاء ، تالیف میرزا عبداللہ افندی اصفہانی ، روضات الجنات
فی احوال العلماء و السادات تالیف محمدباقر خواجہ ناری ، قصص العلماء محمد بن سلیمان
تنکا بنی ، ریحانہ الادب فی تراجم اعلام بالکنیہ و اللقب و فوائد الرضویہ فی احوال علماء
المذاهب الجعفریہ از شیخ عباس قمی ، امل الآمل فی علماء جبل عامل تالیف حرعالمسی
لولوہ البحرین اثر شیخ یوسف بحرانی ، اعیان الشیعہ سید محسن امین ، الذریعہ الی
تصانیف الشیعہ تالیف حاج آقا بزرگ تهرانی .

وازتالیفات : زندگانی شاہ عباس اول تالیف نصر اللہ فلسفی ، تاریخ ادبیات
ایران تالیف ادوار دبراون ، تاریخ ادبیات ایران تالیف دکتر ذبیح اللہ صفا ، دائرہ
المعارف اسلامی ، مجموعہ منشآت السلاطین . فریدون بیگ ، تشیع و تصوف مصطفی الشیبی ،
تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران از مرگ تیمورتا مرگ شاہ عباس ، ایران عصر صفوی سیوری
پیدایش دولت صفوی مزاولی ، انقراض سلسلہ صفویہ کلہارت ، تشکیل دولت ملی در ایران
ہینتس ترجمہ جہان داری ، نقش عشایر آناطولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی ، فاروق سومر ،
و منابعی دیگر کہ در پابان بصورت کتابنا مہ آمده است .

نظری به پیشینه و زمینه استقرار دولت شیعی صفوی

برافتادن خلافت عباسی در آغاز دولت ایلخانی که مذهب تسنن را از جایگاه مسلط خویش ساقط نمود، برای اهل سنت واقعه‌ای گران و سخت بود، و با قتل المستعم بالله آخرین خلیفه عباسی، مرکزیت مستحکم تسنن نیز از میان رفت و برای مذهب تشیع که قرن‌ها هدف مبارزه خلافت بغداد و حکومت‌های همسوی آن در ایران بود، موقعیت مناسبی را فراهم ساخت. تسامح مذهبی ایلخانان و بیطرفی آنان در میان مذاهب گوناگون به پیروان تشیع امکان داد تا در زمینه‌ای مساعد به تبلیغ و نشر مذهب خود بپردازند. پس از طرفداری سلطان تکویدار از اسلام و لقب شدن وی به سلطان احمد و اسلام اختیار کردن غازان خان (۶۹۴-ه.ق)، سلطان الجاتیو (۷۱۶-۷۰۳-ه.ق) رسماً "مذهب شیعه را اختیار کرد و به لشگریان و رجال دولت خود فرمان داد تا پیروان مذهب باشند و به همین دلیل شیعیان او را خدا بنده لقب دادند.

از این زمان ببعد زمینه مساعدی برای رشد تشیع بوجود آمد.

بعد از سقوط دولت ایلخانی و پیدایش دولت‌های کوچک و بزرگ محلی و فقدان یک حکومت مقتدر مرکزی محیط مناسبتری برای تبلیغات مذهبی و نشر آراء و اندیشه‌های فلسفی و عرفانی فراهم شد.

در سال ۷۳۸ ه.ق سربداران سبزواری که پیرو تشیع بودند، بر ضد حکام ایلخانی قیام

کرده ، دولت شیعی را بنیان نهادند .

دراواخر حکومت سلطان ابوسعید در آذربایجان و گیلان و مازندران ، عرفا و متصوفه و در ایش روبه ازدیاد گذاشتند بطوری که در هر ناحیه عده ای مرید گرد مراد خود جمع شده بودند و چون ابوسعید مخالف آزاد رسانی به این طایفه بود ، کسی متعرض ایشان نمی شد به همین علت روز به روز تعداد آنها بیشتر شد . قسمت عمده این مریدان در جزء سلسله اهل فتوت بودند و حضرت علی (ع) را فقی و مولی و حامی جمعیت خود می شمردند و از تعصب مذهبی و آزار یکدیگر و قتل و غارت و دزدی احتراز داشتند . از این گروه آنها که در ایران به این سلسله پیوستند ، به مناسبت سابقه تشیع در بعضی ولایات مخصوصاً " در گیلان و مازندران و پارسه ای قسمتهای خراسان بتدریج فرقه خود را حامی طایفه شیعه قرار دادند ، رهبری سرداران را شیخ خلیفه برعهده داشت که در سبزوآر شروع به تبلیغ کرد تا جایی که دشمنانش قصد جان او کردند و حلق آویزش نمودند . پس از او شاگردش شیخ حسن جوری تبلیغات خود را در نیشابور آغاز کرد و در طول سه سال توانست پیروان زیادی در نواحی اطراف ، حتی در مشهد ، هرات و بلخ بدست آورد . بزودی پیروان وی به رهبری عبدالرزاق که از سادات علوی بود موفق شدند قوای دولتی را مغلوب کنند و بر سبزوآر تسلط یابند . بتدریج قلمرو آنها گسترش یافت و بالاخره دولت سربداران توسط تیمور از میان برداشته شد .^۱

در سال ۷۶۲ هجری قیام دیگری توسط سادات مرعی مازندران به وقوع پیوست . این

نهضت به رهبری سید قوام الدین مرعی که شیعه ای متعصب بود ، صورت گرفت . سید قوام الدین

۱- جهت آگاهی بیشتر در مورد سربداران ، رک : ماسون ، اسمیت : خروج و عروج سربداران ترجمه یعقوب آژند (تهران - ۱۳۶۱) ، اقبال آشتیانی ، عباس : تاریخ مغول ، چاپ ششم (تهران - ۱۳۶۵ خورشیدی) ص ۴۶۵ تا ۴۷۷ .